

El Baix Maestrat en la Literatura Contemporània

Josep Manuel San Abdón Queral

Llicenciat en Filologia Hispànica.

Professor de llengua castellana i literatura a l'IES Ramon Cid, de Benicarló

En les tres darreres dècades del segle XX, i el que portem del segle actual, el Baix Maestrat ha registrat una explosió literària com mai en la història havia passat. Un grup important d'escriptors de la nostra comarca, i fins i tot algun de fora, han situat la nostra comarca en l'univers literari.

Narrativa

Teresa Monroig Salom, amb *Teresa i Laura*¹, narra diversos moments en la vida de dues bessonetes, la pròpia Teresa i la seua germana Laura, des del seu naixement als anys cinquanta a Càlig, fins quan abandonen el poble per anar a estudiar a Castelló de la Plana.

El llibre està estructurat en diferents capítols que ens refereixen moments concrets de la vida de les dues bessones, comença amb el titulat "Eixida al món" que relata el moment del seu naixement, amb la sorpresa de l'arribada de dues filles en lloc d'una, i amb la presència d'un metge que sembla extret d'un *esperpento* de Valle-Inclán. A poc a poc anirem veient com creixen les xiquetes, coneixerem els seus pares i els seus avis, la manera de passar el temps o com aprovisionar-se d'aliments. Esdeveniments com l'arribada del telèfon al poble o el cinema ambulant dels estius.

També a estones el llibre és un bon document etnològic, podem assistir a la manera com es feien les tasques del camp, tot el ritual que suposava anar a arrebregar olives o ametlles, o l'acte de trepitjar el raïm per convertir-lo en vi, en condicions no gens higièniques.

La vida de les dues bessonetes en aquells anys transcorre tranquil·la i feliç, en un autèntic paradís, i es veu alterada només per la presència de la mort, o la primera separació, quan a una d'elles se l'emporten els avis de vacances a la Balma, a la comarca veïna dels Ports.

¹ TERESA MONROIG SALOM. *Teresa i Laura*. Edicions del Brosquil. València. 2003.

Un aspecte interessant del llibre és l'enorme esforç que suposava per als joves que vivien lluny d'una gran ciutat, fa només uns anys, estudiar el batxillerat, que llavors començava als deu anys. Les protagonistes del llibre eren preparades per mestres quan acabaven l'escola, a les tardes i nits, i havien d'examinar-se en un parell de dies a Tortosa o a Castelló.

Teresa Monroig recrea molt bé el llenguatge de la gent del seu poble, amb expressions i vocabulari molt pròpies dels homes i dones de Càlig. *Teresa i Laura* és un llibre recomanable per a recordar o conèixer uns temps que encara ens són molt pròxims.

De *L'hivern del Tigrè*² d'Andreu Carranza, podríem afirmar que és la novel·la per excel·lència del territori que abraça el CEL. *L'hivern del Tigrè* és un exercici de restauració històrica, centrat en alguns episodis de la primera guerra carlista: des del bateig de foc del jove Ramon Cabrera en novembre de 1833, fins la capitulació de Morella en maig de 1840. Andreu Carranza recupera la figura del general Cabrera, el Tigrè del Maestrat, i converteix els paisatges de la Ribera d'Ebre, la Terra Alta i el Maestrat en l'escenari d'una novel·la d'aventures.

La novel·la és plena d'escenes d'una brutal violència, que ens transporten a clàssiques novel·les de guerra com la *Iliada* o *Guerra i Pau*, i és que els sentiments i passions, els odis i les venjances són eterns, com dissortadament podem observar cada dia en els mitjans de comunicació, més, en una guerra com la carlista en què l'exercit liberal no considerava l'altre bàndol un exèrcit normal sinó una banda de facinerosos, i per això les dues parts van actuar amb la mateixa brutalitat.

Algunes de les influències que trobem en la novel·la vénen d'altres autors que han tractat el tema com Benito Pérez Galdós o Joan Perucho, però també, i sobretot, del món del cinema, algunes de les escenes són molt visuals i ens fa l'afecte d'estar mirant una pel·lícula de guerra. Un altre dels atractius del llibre és la parla dialectal que dóna a moltes situacions una palpitació autèntica.

Ramon Cabrera té també protagonisme en un altra novel·la ambientada, entre d'altres, en la nostra comarca, es tracta de *La creu de Cabrera*³ de Joan Andrés Sorribes, els protagonistes són un sacerdot acabat d'ordenar, Jaume Corell, *l'Estudiant*, urbà, cultivat i idealista; i Donís, un masover de Vistabella, rural i pragmàtic, als quals les circumstàncies de la guerra posaran en contacte i naixerà una gran amistat. Jaume Corell, l'estudiant més brillant del seminari, és designat pels seus superiors per a esbrinar què passa a València, davant de la nova situació política, que pot afectar els interessos de l'Església, decebut pel comportament d'un canonge de la catedral, que actua de manera contrària a allò que havia après al seminari, canvia València per les muntanyes del Maestrat on podrà continuar amb els seus ideals, allí coneixerà

---

² ANDREU CARRANZA. *L'hivern del Tigrè*. Editorial Planeta. Barcelona. 2004.

³ JOAN ANDRÉS SORRIBES. *La creu de Cabrera*. Edicions Bromera. Alzira. 2003.

Donís, que havia ajudat generosament un jove Cabrera ferit, i que posteriorment pren part per la causa carlista perquè els liberals havien assassinat la seua dona.

En *La creu de Cabrera* predomina sobretot l'ús del diàleg, on sovint l'autor recupera frases fetes de les comarques on transcorre l'acció. Aquest ús del diàleg contribueix a donar-li a la novel·la un ritme àgil i trepidant.

Una altra figura històrica amb protagonisme al Maestrat és el Papa Luna, aquest personatge protagonitza dues novel·les degudes a la inspiració de Manel Garcia Grau, *El Papa maleït*⁴ i *La profecia del Papa Luna*⁵, aquesta última escrita en col·laboració amb Jaume Rolíndez. *El Papa maleït*, subtitulada "*Una intriga novel·lística sobre el Papa Luna*", ens apropa a una de les crisis més importants viscudes per l'església catòlica, l'anomenat Cisma d'Occident que va tindre lloc al segle XIV, i que va comptar entre els seus protagonistes amb el Papa Benet XIII, que va acabar els seus dies al castell de Peníscola.

Garcia Grau per a narrar la novel·la se serveix de dos personatges, el primer un professor de la Universitat Jaume I de Castelló, que descobreix a la Biblioteca Nacional de França un manuscrit inèdit, escrit per un secretari personal del Papa; el segon, aquest secretari, Lluís Colbert, personatge inventat per l'autor, que ja de vell narra els fets que va viure al costat del Papa Luna, que és la veu narrativa de la major part de la novel·la i qui conta les conxorxes, confessions, morts misterioses, lleialtats i traïcions que li va tocar viure al Papa aragonès. L'acció de la novel·la es desenvolupa en els escenaris de les nostres comarques, sobretot, Peníscola i Morella i està escrita imitant el llenguatge de l'època.

Pel que fa a *La profecia del Papa Luna* és una novel·la publicada en una col·lecció adreçada sobretot a un públic juvenil, que podria estar situat entre el darrer curs de Primària i el primer d'ESO, i que té com a finalitat divulgar entre els més joves el coneixement de les comarques del País Valencià, mitjançant històries situades en cadascuna d'elles.

La història comença quan Blanca, bibliotecària del barri de Russafa de València, remenant entre llibres vells, descobreix un llibre titulat "*El Mite de Luna, l'herètic*", en el qual es parla d'una profecia del Papa aragonès, segons la qual arribaria un dia en què cauria una maledicció sobre els habitants de la comarca, i que només es podrien guarir si trobaren un determinat llibre on estaria el setè segell del zodíac.

Aquesta troballa és aprofitada per Blanca per convocar els seus amics, dos xiquets i dues xiquetes i un gos, companys d'excursions en bicicleta pel País, per visitar la comarca del Baix Maestrat. Començaran el viatge per Alcalà de Xivert, on visitaran el seu magnífic campanar, després arribaran a Peníscola, i es trobaran amb la sorpresa que s'està celebrant un acte reivindicatiu per tal de salvar la Serra d'Irta dels especuladors que volen construir blocs de ciment, després viatja-

⁴ MANEL GARCIA GRAU. *El Papa maleït*. Editorial Planeta. Barcelona. 2003

⁵ MANEL GARCIA GRAU /JAUME ROLÍNDEZ FONOLLOSA. *La profecia del Papa Luna*. Prodidacta Abril edicions. Alaquàs. 2004

ran al Maestrat interior, pujaran a l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels, de Sant Mateu, i aniran posteriorment a Canet lo Roig, on es trobaran amb la desagradable sorpresa que hi ha gent que vol emportar-se les seues oliveres mil·lenàries.

Quan tornen a la costa són convidats pel músic vinarossenc Carles Santos a navegar en la seua barca, i van fins les illes Columbretes on es trobaran que són a punt de ser contaminades per una gran taca de petroli.

La conclusió a que s'arriba és que la profecia del Papa Luna, pot ser ja s'està complint, i que són molts els perills que assetgen el nostre patrimoni històric i natural, en aquest sentit el llibre té un marcat to reivindicatiu i un interès per conscienciar els joves de la importància de conservar el patrimoni que han rebut dels seus avantpassats.

També Peníscola és l'escenari de la novel·la *L'anell del Papa Luna*⁶ de Joan Pla, on una colla de joves es dediquen a buscar anells misteriosos de Benet XIII i on descobriren l'assassinat d'un escafandrista desconegut.

Jaume Rolíndez és autor també de *Benicarló, país de cadufts*⁷, aquest llibre refereix la llegenda de la Rambla de Cervera i en ell l'autor entra de ple a lloar l'herència que ens han transmès els nostres avantpassats. I a fi d'aconseguir-ho introdueix tota mena de recursos que no paren fins a tocar el cor mentre relaxen, atenyen somriures, esgarripen.

Benicarló, país de cadufts és el resultat d'una reflexió seriosa i d'una exploració rigorosa de l'ànima benicarlanda. I és un compromís també per fer saber algunes de les febleses i actituds que hem de combatre. Aquest llibre ens parla del passat però s'ha de llegir en temps present. Les rondalles, les històries, les contalles i els refranys són una lliçó de comportament que desitja assenyalar la mesura de les nostres dimensions, del nostre camí.

La novel·la *Manuscrit de mossèn Gerra*⁸ de Josep Franco ens conta les aventures d'un personatge, Faustí Claver i Llinares, natural de La Jana, que va viatjar a Amèrica pocs anys després d'haver estat descoberta, i on va viure tot un seguit d'aventures.

Faustí Claver una vegada retornat al seu poble, ja vell, disposat a descansar allí per sempre, després d'haver viscut l'aventura americana, i prenent com a excusa el desig d'una neboda seua que desitja conèixer les seues aventures, inicia el relat en primera persona de la seua història. Sabrem del seu pas pel seminari, dels seus problemes amb la Inquisició a València per la seua relació amb gent que realitzava pràctiques judaïtzants, de la seua fugida al Nou Món i de les extraordinàries aventures allí viscudes. *Manuscrit de mossèn Gerra* és un cant a la imaginació i un homenatge als contadors d'històries.

Traiguera és l'espai on es desenvolupen les històries escrites per Vicent

---

⁶ JOAN PLA. *L'anell del Papa Luna*. Editorial Tabarca. València. 1992

⁷ JAUME ROLÍNDEZ FONOLLOSA. *Benicarló, país de cadufts*. Caixa Rural de Benicarló. Benicarló. 2001

⁸ JOSEP FRANCO. *Manuscrit de mossèn Gerra*. Edicions Bromera. Alzira. 1993

⁹ VICENT SANZ. *Cròniques perdudes*. València. Edicions del Bullent. 1996

Sanz en *Cròniques perdudes*⁹, en les què es recrea el món d'aquest poble en un període que abraça des del temps de la segona República, fins a finals dels anys seixanta.

Els personatges que configuren l'univers narratiu de Vicent Sanz són sobretot perdedors, pertanyen al bàndol dels derrotats de la Guerra Civil, la qual cosa els comporta la marginació política i es veuen condemnats a la solitud. En el cas dels personatges femenins, a la repressió política, s'afegeix la repressió de la societat pel fort control social del poble petit, sobretot si han tingut alguna relliscada amorosa.

Altres elements que incorpora Vicent Sanz a la seua narrativa és la presència del maquis o del món màgic del Maestrat, narracions aquestes últimes que no tenen res a envejar a cap dels novel·listes sud-americans del realisme màgic. Així mateix caldria destacar que recrea molt bé el llenguatge de la seua gent.

Josep Igual amb la novel·la *Les clarianes i els dols*¹⁰ ens transporta al Benicarló dels anys seixanta i setanta, és la crònica sentimental d'aquells anys, on fàcilment podem reconèixer personatges i fets d'aquelles dècades.

Deixem la narrativa de creació per a endinsar-nos en el dietari, *Ni creix ni meix*¹¹ de Joan Gregori Albiol, llibre que arreplega una antologia d'articles publicats a "La Veu de Benicarló", que en ajuntar-se en un llibre adquireixen una unitat i per això parlem de dietari, ja que com diu el propi autor, amb aquests articles va pretendre l'autor exorcitzar en públic, el xoc que li produeix la realitat de Benicarló en tornar a viure-hi després de deu anys d'absència. El llibre comenta fets de l'actualitat del moment d'escriure el llibre, de vegades contrastant-los amb episodis històrics.

Pep Castellano situa l'acció d'un dels contes del llibre *Jocs de pilota*¹² en Vinaròs. Aquest recull de contes té l'amor com a protagonista. L'autor planteja l'amor com un joc de pilota, i cada història té una relació amb els diferents jocs que es poden practicar amb una pilota, l'èxit, en l'amor com en el joc, dependrà de l'habilitat que es tinga en el seu ús.

J.J. Rovira Climent en el llibre *Olor de terra*¹³ viatja, entre altres, per diversos indrets de l'Alt i el Baix Maestrat a la recerca de personatges que tinguen coses per contar de temps antics, presenta petits retrats protagonitzats generalment per persones ja grans que expliquen costums i maneres de fer les coses, que en el moment d'escriure el llibre, ja es trobaven en vies de desaparició o havien ja desaparegut del tot. El llibre, malgrat que pot ser un extraordinari document etnològic, creiem que no persegueix aquest fi, sinó fer literatura i aconseguir pàgines d'una gran bellesa.

¹⁰ JOSEP IGUAL. *Les clarianes i els dols*. Ajuntament de Benicarló. Benicarló 2000

¹¹ JOAN GREGORI ALBIOL. *Ni creix ni meix*. Ajuntament de Benicarló. Benicarló 1999

¹² PEP CASTELLANO. *Jocs de pilota*. Edicions Brosquil. València 2003.

¹³ J.J. ROVIRA CLIMENT. *Olor de terra*. Columna edicions. Barcelona. 1996

Poesia

El poeta i científic Alfred Giner Sorolla li dona molta importància a l'espai en els seus llibres. Sis són els espais on es desenvolupa el seu món poètic: Vinaròs, el Maestrat, els Països Catalans, la mar Mediterrània, els Estats Units i l'Univers. Ens ocuparem dels dos primers en aquests treball. Els seu primer llibre *Dol duen les flames*¹⁴ té com a tema central la Guerra Civil, o incivil, com a ell li agradava anomenar-la, i en la segona part que porta per títol "*De rams vespra*" se centra en Vinaròs i en el record d'un amic perdut. La veu de l'amic ens presenta un espai, la ciutat de Vinaròs, que està sent bombardejada, en el bombardeig mor una persona i aquest fet concret es converteix en un lament universal per qualsevol persona morta injustament. Però la major part de poemes dedicats al Maestrat es troben al llibre *Amunt i avall*¹⁵, en ells es presenta, sobretot, el paisatge de la seua infantesa, i el seu contingut es mou entre la nostàlgia i la idealització d'un món que va desapareixent. Segurament la seua estada durant molts anys als Estats Units, origina l'escriptura de versos on mostra l'enyor del paisatge que el va veure nàixer, és el cas del poema "*D'Irta Montsià es troba la terra meua*", on el poeta expressa el seu referent nacional i cultural català, Irta i Montsià són símbols muntanyencs de dos comarques veïnes, el Maestrat i el Montsià, amb una llarga història compartida.

Joan Gregori en el primer llibre de poesia, *El setge de l'albir*¹⁶, un dels diversos blocs temàtics que formen aquest llibre porta per títol "Vallterra". Vallterra és un vell mas del terme de Santa Magdalena, i les seues pedres li serveixen al poeta per fer una meditació sobre el pas del temps i la bellesa, a través d'uns breus poemes. La mort de la rosa del jardí, símbol de la bellesa fugaç, contrasta amb la bellesa de les pedres de les parets del mas i les marjades dels seus camps, portadores d'una altra bellesa forjada pel treball de la història.

En el seu segon llibre *Una vida tard*¹⁷, Gregori ens presenta la vida com un viatge que pren la forma de viatge marítim. Un viatge que en el primer apartat del llibre, titulat "La deriva", s'estableix un diàleg amb els seus avis i els seus pares, dels quals amb la sang ha heretat una cosa consistent, la llengua, en aquesta construcció ferma se li va donar "*hostalatge al foraster*", és a dir al poeta. Els seus avantpassats van començar el camí que ell segueix. El poeta sent que la llengua ja no és el mateix que per als seus avantpassats, per als quals era una cosa natural i per a ell "*una sort que em ploma*", i tot i que li preocupa ja no reconèixer-se en algunes paraules, creu que ha d'utilitzar-les, ja que no dir-les porta a la mort. Acaba aquesta primera part amb un poema homenatge a aquelles generacions que no fiaven les coses a l'atzar sinó al treball.

---

¹⁴ ALFRED GINER SOROLLA. *Obra poètica*. Eduard Fabregat, editor. Barcelona. 1994

¹⁵ ALFRED GINER SOROLLA. *Obra poètica*. Eduard Fabregat, editor. Barcelona. 1994

¹⁶ JOAN GREGORI i ALBIOL. *El setge de l'albir*. Ed. 314. València. 1994

¹⁷ JOAN GREGORI. *Una vida tard*. Ed. 314. València. 1998

Josep Igual en *Tríptic*¹⁸ vol situar la seua poesia en el temps, i tractar de recuperar-lo, però és un temps arrelat en l'espai físic en què ha viscut i crescut l'autor -Benicarló. En aquest sentit, la primera part del llibre "Una educació sentimental", és un passeig pel món que conforma la infantesa i primera joventut del poeta, i allò que li confereix valor és que l'anècdota personal adquireix categoria universal. En aquesta part del llibre el poeta assoleix uns versos plens de tendresa, però coberta amb una capa d'ironia.

El segon apartat d'aquest llibre es titula "Terres del Maestrat", és un cant als pobles i indrets d'aquesta comarca, que formen l'univers del poeta i que d'aquesta manera es transformen en espai mític. Trobem poemes dedicats als camps de Benicarló, a la mar de Vinaròs, a Benassal, Sant Mateu, Xert, la Jana, a Peníscola o Canet lo Roig, o a ermites com el Socors de Càlig, la Font de la Salut de Traiguera, o la Mare de Déu dels Àngels de Sant Mateu.

Vicent Coll, tot i que no fa cap referència concreta en la seua poesia al Baix Maestrat, en el seu llibre *L'angúnia dels empedrats*¹⁹ empra elements de la terra i el paisatge gairebé extingits, però que tenen una clara relació en la memòria del paisatge del nostre territori: la gatera, el corral, la pallissa, les panotxes, els cadufos... són presents al llibre, però sense oblidar la modernitat en la construcció del poema.

El Baix Maestrat és present també en la poesia de Manel Garcia Grau, però de manera simbòlica, al llibre *Encenalls dels miratges*²⁰ es parla de la Vall d'Olaia, topònim amb el qual apareix esmentat aquesta vall costanera pels àrabs, tal com va descobrir i certificar, la catedràtica d'àrab de la Universitat de València, Carme Barceló al llibre "*Toponímia àrab al País Valencià*". En aquest llibre el poeta, en una part titulada precisament "*Olaia, Olaia*", fa un recorregut mític pel passat de la comarca. En el mateix llibre també es fa esment a "*la terra roja d'Intibilis*" i "*a l'eco d'Akara Leuké*", nom que significa tant la terra rogenca del Baix Maestrat com la dels Ports: el primer és un topònim de procedència llatina, referit al Maestrat i el segon, es refereix a Peníscola. El llibre *Al fons de vies desertes*²¹ s'estructura al voltant de quatre apartats, relacionats amb quatre espais diferents, el quart porta per títol "*Els focs poblats*", i se subtitula ("*Quadern de Bani - Gazlum*"), antic nom de Benicarló, espai mític en la seua poesia i que fa referència al lloc on va nàixer. El llibre, en general manifesta el compromís del poeta amb el ser humà i amb la societat en que viu, en "*Quadern de Bani - Gazlum*" aquesta temàtica adquireix un to més íntim, com al poema "*Petita lletra de batalla*", on expressa com un fet indescriptible el coneixement de l'escriptura i la lectura per les filles.

¹⁸ JOSEP IGUAL. *Tríptic*. Ajuntament de Benicarló. Benicarló.1998

¹⁹ VICENT COLL. *L'angúnia dels empedrats*. Edicions Subcutànies. Calaceit. 1992

²⁰ MANEL GARCIA GRAU. *Encenalls dels miratges*. Ajuntament de Vila-real. Vila-real. 1989

²¹ MANEL GARCIA GRAU. *Al fons de vies desertes*. Edicions 62. Barcelona. 2002

En el llibre *Un mateix cel*²², Joan Elies Adell fa aparèixer el nom de Vinaròs en un paratext final: “Aquest llibre ha estat escrit, en part, sota aquests cels comuns: Vinaròs, Tarragona, Nicòsia, l’Havana, Palerm, i sobretot Nàpols.” El llibre, en part, és un crit de rebel·lia davant la situació d’injustícia que viuen la gent de molts llocs del món i que comparteixen un mateix cel.

En el llibre *Encara una olor*²³, malgrat que no és fa cap referència explícita a Vinaròs, la seua presència es fa palesa a l’apartat titulat “Com un cos”, que comença amb el poema “Pausa de remer”, on el subjecte poètic expressa que davant la impossibilitat d’expressar el que vol amb paraules, cal fer una pausa i començar de nou des de zero, els poemes que completen aquest apartat, ens parlen de la rutina de la vida, de petits instants que desapareixen com la sorra de la platja, de la importància de les coses insignificants, de les olors de l’ambient, ens descriuen algun paisatge, el record d’un món feliç, o un amor desbocat.

El paisatge vinarossenc està present també en el llibre *La degradació natural dels objectes*²⁴, concretament en el poema “Barranc de Saldonar”, on trobem una mena de “carpe diem”, davant del pas destructor del temps.

Jaume Rolíndez Fonollosa és autor de dos llibres de poesia on Benicarló i el Maestrat són els protagonistes absoluts. El primer *Des de la Tossa*²⁵ va ser el seu debut en la literatura, la Tossa és un cim des del qual s’albira tota la plana de Benicarló, situada la mirada del subjecte poètic en aquell lloc va repassant diversos paisatges de la ciutat, els camps, les sènies, els aljubs, les ermites, el port i la mar. De temàtica semblant és el llibre *Cercant l’ànima del Maestrat dels castells*²⁶ tot i que dedicat a un espai més ample, el Maestrat. Aquest poemari tal volta caldria catalogar-lo com de poesia etnològica, Jaume Rolíndez fa protagonista dels seus versos a allò que conforma l’ànima tradicional del Maestrat i que en molts casos està en perill de desaparèixer, comença escrivint sobre els elements que componen el seu paisatge i la seua gent, per a continuar amb els costums, els menjars, l’arquitectura, les fonts o les músiques.

---

²² JOAN ELIES ADELL. *Un mateix cel*. 7 i Mig editorial. Benicull de Xúquer. 2000

²³ JOAN ELIES ADELL. *Encara una olor*. Edicions Bromera. Alzira. 2003

²⁴ JOAN ELIES ADELL. *La degradació natural dels objectes*. Edicions Proa. Barcelona. 2004

²⁵ JAUME ROLÍNDEZ FONOLLOSA. *Des de la Tossa*. Penya Setrill. Benicarló. 1995

²⁶ JAUME ROLÍNDEZ FONOLLOSA. *Cercant l’ànima del Maestrat dels castells*. Centre d’Estudis del Maestrat. Benicarló. 2005.